

HASAN TANRIVERDİ, MEŞŞÂÎ FELSEFEDE TANRININ BİLGİSİ MESELESİ -DİN FELSEFESİ AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME-, İLÂHİYÂT YAYINLARI, 2016

Alparslan Emin ÖZTÜRK*

İnsan idrakinin sınırlarını zorlayan kaza-kader konusu herkesin malumudur. Meşhur adıyla kaza-kader, yazarın kendi ifadesiyle, Tanrı'nın bilgisi konusunu ele alan kitap, okurunu, zaman ve mekânla kayıtlı idrakin üzerinde bir düşünce yolculuğuna davet etmektedir. Kitap, meşhur ama zihnimizin sınırlarını zorlayan, filozofça bir ifadeyle "latif bir sezgiye ihtiyaç" (s.177) duyulan bir konu üzerinde yapılan tartışmalara yer vermektedir. Tanrıverdi, Tanrı'nın bilgisi ve mahiyeti üzerine yapılan tartışmaları Meşşâî filozoflar bağlamında, günümüz din felsefesi bakışıyla ele aldığını ifade etmektedir.

Tanrıverdi, temelde Tanrı'nın bilgisinin mahiyeti, kapsamı ile Tanrı'nın bilgisi ve insan hürriyetinin bir arada savunulup savunulamayacağını giriş, iki müstakil bölüm ve sonuç olmak üzere toplam dört bölümde ele almaktadır. Giriş bölümünde "Tanrı bilgisinin ontolojik arka planı, Meşşâî filozofların ontoloji anlayışı, Tanrı'nın sıfatları ve Tanrı hakkında konuşmanın imkânı" konularına yer vermekte, ardından birinci bölümde (ss.45-225) "Tanrı'nın bilgisi ve kapsamı meselesini" ele almakta, ikinci bölümde (ss.225-319) "Tanrı'nın bilgisi ve insan hürriyeti arasındaki ilişki"yi ortaya koymaktadır.

Kitabın Önsözünde Tanrı-âlem ilişkisinin keyfiyetine değinen yazar, Tanrı-âlem ilişkisini, tamamen koparılmış, pasif, ilahî yaratma faaliyetiyle temellenmiş ilişki şeklinde özetlenebileceğine dikkat çekmektedir. Bu ilişkiyi "Tanrı fâilün bi'l-ihthiyar mı yoksa mûcib'un bizzât mıdır?" ifadesiyle düşünmeye sunmaktadır. Tanrı-âlem ilişkisini şekillendiren esas unsur Tanrı tasavvuru mu yoksa âlem tasavvuru mudur? sorusuyla konuyu tartışmaya açan yazar, çağdaş din felsefesi metinlerinde Tanrı'nın bilgisi konusunda temel tartışmanın "Tanrı bilgisinin mahiyeti-Kapsamı, Tanrı bilgisi ve insan hürriyetinin bir arada savunulup savunulamayacağı" konusu olduğuna dikkat çekerek kitabın, bu iki temel meseleye çözüm bulmayı amaçladığını ifade etmektedir. (s. x)

Tanrı-insan-âlem ilişkisinin Tanrı'nın "bilgi" sıfatına odaklandığına dikkat çeken Tanrıverdi, bunun sebebinin Tanrı'nın zatı dışındakilerle ilişkisinin O'nun bilgi sıfatı üzerinden kurulmasında görülmektedir (s.1). Tanrı'nın bilgisi meselesinin "Ontoloji" anlayışını yapılandırdığına dikkat çeken yazar, Tanrı-âlem ilişkisini zorlaştıran şeyin, teizmin Tanrı'ya yüklediği değişmezlik vasfı olduğunu vurgulayarak Tanrı'ya yüklenen değişmezlik, mutlaklık ve mükemmellik vasıflarının, bu ilişkide önemli bir ölçüt olduğunu, Meşşâîler'in ontoloji anlayışı da dâhil, ontoloji anlayışlarının yapılanmasında başat rol oynadığını dile getirmektedir (s.2). Tanrıverdi, teizmin Tanrı'ya yüklediği bu vasfın belirleyiciliğini ifade etmek için, teist düşüncede değişmenin, mükemmel olmamanın, yetersizliğin göstergesi olarak algılandığını, Meşşâîler'in de bu sebeple, ontolojilerini zorunlu ve mümkün varlık ayırımı üzerine kurduğunu (s.7) ifade etmektedir.

Yazar, Meşşâî düşünürlerin Tanrının sıfatlarını, onun mükemmelliğinin ifadesi olarak, madde

ile ilintili unsurlardan uzak tuttuklarının (s.14/15) altını çizmektedir. Tanrıverdi'ye göre, Meşşâî düşünürler, Tanrı'yı diğer varlıklardan ayıran, onu "bir" ve "eşsiz" yapanın bu özellikler olduğuna inanmaktadır (s.17). Meşşâîler'in bu maddeden soyut Tanrı tasavvuruna (Tanrı'nın cisim olup olmadığı) İbn Rüş'tün muhalefet ettiğini ifade eden yazar, İbn Rüş'tün, şeriatın bu konudaki sessizliğinden cesaret alarak, Tanrı'nın cismaniyetinin reddi yerine, ispatı ve tasdikini öne çıkardığını dile getirmektedir (s.15).

Tanrı'nın varlığının temellendirilmesi konusunda, kelamcılarla filozofların farkını ele alan yazar, kelamcılar ile filozofların zat ile sıfatlar arasındaki ilişkinin mahiyeti konusunda ihtilafa düşmelerine rağmen, Tanrı'nın nitelikleri konusunda, genel olarak, mutabık kaldıklarını ifade etmektedir (s.29).

Tanrı'nın bilgisi meselesine değinirken "Tanrı'nın bilgi sahibi bir varlık olması" fikrinin teizmin temel kabullerinden olduğunun altını çizen Tanrıverdi, insan ve Tanrı bilgisini karşılaştırarak, insan bilgisinin bilinene bağımlı, var olanların eseri olan bir bilgi, Tanrı bilgisinin ise var olanları var eden, var olanların nedeni (ss.55-57) olan bir bilgi olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca Tanrı bilgisinin duysal ve istidlâli olmadığından hareketle, insan bilgisinin hadis, Tanrı bilgisinin ise ezeli (ss.64-65) olduğunu ifade etmektedir.

Tanrı bilgisinin İslam dünyasında olduğu gibi Batı'da da "mutlak ve ezeli" kabul edildiğine değinen yazar, bu durumun "Omniscient (her şeyi bilen)" (s.71) ifadesiyle kavramsallaştırıldığına dikkat çekmektedir.

Meşşâî düşünürlerin "Tanrı Bilgisinin Kapsamı" adına ortaya koyduğu görüşlerinin en çok tartışılan mesele olduğunu belirten Tanrıverdi, bu tartışmanın, "Tanrı'yı insan ve âlemden bîhaber bir Tanrı konumuna indirdiği"ne dönük olumsuz algıdan kaynaklandığını ifade etmektedir. Tanrıverdi, bu tartışmanın tarafının Meşşâî düşünürler değil, onların etkilendiği Aristoteles olduğuna dikkat çekmekte (s.90) ve Meşşâî düşünürlerin bu konuda toptan eleştirilmesi yerine, haklı olarak, onları yönlendiren endişelerin tek tek değerlendirilmesinin daha yerinde olacağını ifade etmektedir. Bu konuda üç temel yaklaşımdan söz eden yazar, bunları 'Tanrı'nın zatını ve zatı dışındaki her şeyi bildiğini kabul eden', 'Tanrı'nın sadece zatını bildiğini ifade eden' ve 'Tanrı'dan bilginin soyutlanması gerektiğini ifade eden' yaklaşımlar olarak özetlemektedir. Tanrıverdi'ye göre, her üç yaklaşımın da temel amacı, Tanrı'nın mükemmelliğini korumaktır (ss.90-93).

Tanrı'nın tikelleri bilip bilmemesi konusuna değinen yazar, bu konuda Meşşâîler'e yöneltilen eleştirinin yersiz olduğunu ifade etmektedir. Temel eleştiri konusu olan Tanrı'nın tikelleri bilmediği görüşünü Tanrı'nın tikelleri bizim bildiğimiz gibi bilmediği şeklinde izah etmektedir. Tanrıverdi, bu konuda Meşşâîler'in Tanrı bilgisinin Tanrı'nın zatı gibi zaman üstü olduğu düşüncesinde olduklarını ve bu bilme için Tanrı'nın zaman diliminde bulunmasının mantıksal zorunluluk taşımadığı fikrini benimsediklerini ifade etmektedir (ss.171-175). Özetle Meşşâîler'e bu konuda yapılan eleştiriye "Tanrı tikelleri kendi ontolojik konumuna uygun bir tarzda bilir" şeklinde açıklayan yazar, onların Tanrı'nın bu bilmesine tikellerin tümel olarak bilinmesi adını verdiklerini ifade etmektedir (s.176).

Tikellerin tümel olarak bilinmesiyle varlıktaki düzenin akılla ve sebepler itibariyle bilinmesinin (s.176) kastedildiğini ifade eden Tanrıverdi, bu konudaki tartışmanın ilahi bilginin, beşeri

epistemolojik ölçütlerle değerlendirilmesinden kaynaklandığı görüşündedir (s.179). Burada insanın idrak sınırlarının tanrısal bir alanda zihin yürütme sebebiyle zorlandığı sonucuna varabiliriz. Bu zorluğu aşmanın yolunu Meşşâîler “tümel olarak bilme ‘latif bir sezgi’yle anlaşılabilir.” görüşüyle ifade etmeye çalışmıştır (s.177).

Tanrıverdi, Tanrı’nın iradesinin mâhiyetini ele alırken, Mutezile’nin Tanrı iradesini ezeli değil “hadis” olarak düşündüğünü, Eşâîler’in, bilgi sıfatı gibi, iradeyi de “ezeli” kabul ettiklerini, Mâtûrîdî’nin ise iradeyi, failin fiille birlikte bulunan bir niteliği olarak gördüğünü ifade etmektedir (s.200-201). Kelamcılara göre, Tanrı’nın irade sahibi olmasıyla bilmesinin aynı anlama geldiğini ifade eden yazar, Meşşâîler’in iradeye insani nitelikler yüklemeleri, yani iradede arzu, istek, ihtiyaç, amaç ve değişme görmeleri sebebiyle Tanrı’nın bu tip bir iradeyle nitelenmesine karşı çıktıklarına dikkat çekmektedir (s.204). Meşşâîler’in iradeyi sudûr teorisiyle/bilgiden hareketle temellendirirken, kelamcıların Tanrı bilgisini, O’nun iradesinden hareketle temellendirdiklerini vurgulamaktadır (s.206).

Yazara göre, kelamcı ve filozoflar irade, fiil, âlemin sonradan olup olmadığı konularında farklı düşünceler de Tanrı’ya âlemin faili olarak görme konusunda fikir birliği içindedir (s.215). Bir kelamcı olarak, filozoflardan farklı düşünen Gazzâlî’yi değerlendiren Tanrıverdi, Gazzâlî’ye, filozofların görüşlerini kendi amacı doğrultusunda yorumladığı, sonra da filozofları bu düşünceleri savunuyormuş gibi eleştirdiği, böylece onların düşüncelerini bağlamından uzaklaştırdığı (s.219) eleştirisini yöneltmektedir. Yazar Gazzâlî’ye bu eleştirileri yöneltirken, tartışmada tarafmış düşüncesi uyandırmakla birlikte, kelamcıların itirazlarına dönük bu izahları ortaya koyması kitabı daha ilgi çekici hale getirmektedir.

Kitabın ikinci bölümünde Tanrı’nın Bilgisi ve İnsan Hürriyetini ele alan yazar, insanın mutlak varlık karşısındaki karmaşık konumundan hareketle, konunun çözümüne dönük öne sürülen “determinist, indeterminist ve uzlaştırmacı” yaklaşımlara değinmektedir.

Tanrıverdi, birinci yaklaşımın insan iradesini yok sayarak, hürriyeti vehimden ibaret gördüğünü (s.235), ikinci yaklaşımın Tanrı bilgisini sınırladığını, üçüncü yaklaşımın (uzlaştırmacılık) ise diğer iki yaklaşımın teizm açısından sakıncalı görülmesi sebebiyle ortaya konulduğunu ifade etmektedir (s.254-255). Uzlaştırma tavrına rağmen, uzlaştırmacılığın insan hürriyetini temellendirmede yetersiz kaldığına dikkat çeken yazar, onun determinizme kaydığını iddia etmektedir (s.280).

Uzlaştırmacı yaklaşımı önceleyenlerin Tanrı’nın bilmesini daimî şimdi/ezeli şimdi düşüncesiyle temellendirdiğini dile getiren yazar, Ehlisünnet kelamcılarının da uzlaştırmacılığı benimsediğine dikkat çekmektedir (s.274). Örnek olarak Eşâîler’i vererek, onların uzlaşmayı Kesb Nazariyesi’yle temellendirdiğini ve bu yaklaşımın Cebriye ve Mutezile’nin aşırılıklarını uzlaştırmaya çalıştığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, Eşâîler’in kesb bağlamında ortaya koyduğu “İstita’at” düşüncesiyle, insanı teolojik determinizme mahkûm ettiğini iddia etmektedir (s.275). Diğer uzlaştırmacı yaklaşım olan Mâtûrîdilik’in Tanrı’nın bilgi ve kudretinin ezeliyeti düşüncesinde olduğu, insan fiilleri de dahil, her şeyin Tanrı’nın kader ve kazası ile gerçekleştiği, Tanrı’nın insan fiillerini yaratırken, insanın iradesiyle tercih ettiklerini yarattığı görüşünü benimsediğini iddia etmektedir (s.275). Burada Ehli sünnet kelamcılarının, eleştirdiği ve aşırı bularak itiraz ettikleri Cebriye ve

Mutezile kelimelerine yaklaştırılması oldukça ilginçtir. Yazarın ortaya koyduğu görüşlerden hareketle, insan iradesine en olumlu bakan yaklaşımın Meşşâî düşünürlerin yaklaşımı olduğu yorumu yapılabilir.

Tanrıverdi'ye göre, ilahi bilgi-insan hürriyeti meselesini izaha çalışanların durumu, körlerin fili tarifine benzemektedir (s.277). Bu meselenin düğümlendiği noktanın ezililik anlayışı (s.280) olduğu tespitini yapan yazar, ezililiği zaman üstü ezililik, tüm zamanlarda bulunma şeklinde ezililik ve ezeli şimdide bilme şeklinde üç çeşit olarak ifade etmektedir.

Meşşâî düşünürlerin akıl ve düşünceyi, irade; iradeyi de insanın hür olmasının delili gördüklerini ifade eden Tanrıverdi, Meşşâîler'in, insanın ay altı âlemdeki en faziletli varlık olmasını akıl ve irade sahibi olması ve bunlara göre davranmasına bağladığına (s.284) dikkat çekmektedir.

Meşşâîler'in gelecek zamanlı olayları Tanrı'nın bilgisi açısından zorunlu, kendiliğinde ise mümkün kabul ettiğini (s.303) ifade eden yazar, insanın fiillerinde mutlak zorunluluk altında olmadığı gibi, tamamen hür olduğunun da iddia edilemeyeceğini, insan fiillerinin, onu kuşatan imkân ve şartlarla sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Onlara göre, engeller davranışları sınırlasa da insanın ne yapacağını belirlemediğini, davranışları belirleyen insanın kendisi olduğunu iddia etmektedir. İnsan iradesiyle-ilahi bilgiyi uzlaştırma çabalarının, ya Tanrı'nın ya da insanın hürriyetini kısıtlandığına dikkat çeken yazar, üçüncü yolun "bu konuda akli izah mümkün değildir" yaklaşımı olduğuna ifade etmektedir (s.316-317).

Sonuç olarak Tanrıverdi, Meşşâî felsefede Tanrı'nın bilgisi üzerine yürütülen tartışmaları kapsamlı olarak sunmaktadır. Bu sunuş, girişte biraz hızlı olmakta ve okuyucu kendini bir anda konunun içinde, tartışma ortamında bulmaktadır. Yazarın, kitabın asıl bölümlerinde, Meşşâî görüşler yanında bunlara yönelik eleştirilere yer vermesi, kelimelerle Meşşâî filozofların üzerinde hem fikir olduğu konuları belirtmesi, yapılan eleştirilerin sebeplerine değinerek bunlara izahlar getirmesi kitabı daha doyurucu hale getirmektedir. Bu tartışmalar yapılırken Meşşâî düşünceye zıt görüşlerin gereğinden çok tekrarlanması, hâkim konuyu Tanrı'nın bilgisi meselesinden daha ziyade, tekrarı yapılan bu görüşlere kaydırıldığı söylenebilir. Yine tekrarlar "Kitabın aynı bölümlerini mi okuyorum?" algısı da oluşturmaktadır. Sonuç bölümünde ara ara tartışmaya girilmesi, konuyu tartışırken kitap bitiyor algısı oluşturmaktadır. Zikrettiğimiz hususlar, kitabın değerinin önüne tabi ki geçmemektedir. Kitap konuya dair görüşleri derli toplu sunmaktadır. Kitabın okuyucusuna fayda sağlayacağına kanaatimiz tamdır. Din felsefesinin mühim ve çetrefilli, bir o kadar da insan idrakini aşan bir konuda söz söylemek zor olsa da kitap zoru başarmış görünmektedir.